

ARHIIVID NÕUKOGUDE REPRESSIIVAPARAADI TEENISTUSES. “POLIITVÄRVINGUTE” KARTOTEEK EESTIS 1940–1956*

Aigi Rahi-Tamm

1940. aasta juunis alanud nõukogulikud ümberkorraldused ei jätnud puutumata ka Eesti arhiivisüsteemi, mis allutati Siseasjade Rahvakomissariaadile (SARK). Arhiivinduse keskseks juhtimiseks moodustati ENSV SARK juurde Arhiivide talitus, millele allusid ENSV Riigi Keskarhiiv Tallinnas, Riigi Keskarhiivi Tartu osakond ning 11 linna- ja maa-arhiivi.¹

ENSV Arhiivide talituse juhiks määrati Bernhard Veimer, kuid nii nagu teistes olulisemates riigiasutustes, oli ka arhiivi juhtimine Nõukogude Liidu esindajate kontrolli all. Veimeri asetäitjaks nimetati Mihhail Organov, kes komandeeriti 15. augustil Moskvast Tallinnasse ning kelle juhtimisel käivitus Eesti arhiivinduse sovetiseerimine.² 1940. aasta augustis käis Baltikumi arhiivide olukorda hindamas Arhiivide Peavalitsuse osakonnajuhataja Fomin. Organovi ja Fomini eestvõttel määrati kindlaks arhiivi uus struktuur, komplekteeriti töötajate koosseisud, pandi paika nõukoguliku arhiivinduse korralduslik pool.³ 26. augustil 1940 saatis Fomin arhiivisüsteemi ümberkorralduste projekti tutvumiseks Eesti NSV siseasjade rahvakomissar Boris Kummile.⁴

4. septembril 1940 kuulutas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu kõik dokumentaalsed arhiivimaterjalid riigi omandiks. Riiklikesse arhiiv-

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema “Eesti Külma sõja ajastul” (SF0180050809) raames.

¹ Priit Pirsko, “Eesti arhiivinduse sovetiseerimine 1940–1941”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, toim. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 15 (22) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 106–152 (127).

² Organovi komandeeringu aruanne, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. R1490, n. 18, s. 2, l. 14.

³ Pirsko, “Eesti arhiivinduse sovetiseerimine”, 126.

⁴ Arhiivide Peavalitsuse operatiiv-metoodilise osakonna ülem Fomini kiri Kummile 26. augustist 1940, Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoï Federatsii (edaspidi GARF), f. R5325, n. 10, s. 535, l. 11.

videsse tuli üle anda nii tegutsevate kui ka likvideeritud ja natsionaliseeritud asutuste ning organisatsioonide riiklikku väärtust omavad arhivaalid (tegutsevate asutuste asjaajamise dokumendid võisid asutustesse jääda kuni kindlaksmääratud tähtajani). Esmajärjekorras tuli arhiividele üle anda Eesti Vabariigi Sõjaministeeriumi dokumendid (u 30 000 säilikut), politseidokumentatsioon (üle 1000 toimiku), siseministeeriumi üld- (administratsiooni) osakonna paberid (50 000 säilikut).⁵ Palju sellest materjalist toimetati koheselt Riigi Keskarhiivi salajasse osakonda (*sekretnõi otdel*), millest sovetiseerimise algusaastatel kujunes üks olulisemaid arhiivi osakondi, osakonna juhatajaks toodi Leningradist Tatjana Krupitševa. Samas algas kogutud materjalide kiire läbitöötamine. Käesolev artikkel keskendubki arhiivide Nõukogude Liidu repressiivaparaadi teenistusse lülitamisele ja dokumentides kajastuva info kogumisele isikute kompromiteerimisel ning süüdistamisel “Nõukogude-vastases tegevuses”.

“Arhiividokumentide läbitöötamine on teie peamine lahinguülesanne...”

Meie tänane ettekujutus dokumendist, selle väärtusest ning kasutamisest on väga erinev 1940. aastal pealesurutud suhtumiskriteeriumidest.

Nõukogude korra kindlustamise tõhusaks abinõuks olid erinevate isikukategooriate suhtes ellu viidud poliitilised repressioonid, mida idealiseeriti kui parema ühiskonna kujundamise vahendit. Erinevate “puhastamiste” käigus vabaneti ja filtreeriti ühiskond “kahjulikust” ning ebausaldatavast “elemendist”. Ühiskonna sotsiaal-poliitilist vormimist teostati mitmete meetmete koostoimel, nii näiteks identifitseeriti “elementi”, kelle vastu vägivald suunata ka elanike “pasporteerimise” kaudu.⁶ Oma roll oli siin

⁵ ENSV Riikliku Keskarhiivi tööplaan 1940. a oktoobrist detsembrini, ERA, f. R2338, n. 1, s. 5, l. 6–8.

⁶ Vt Peter Holquist, “State Violence as Technique. The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism”, *Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*, ed. by Amir Weiner (Stanford University Press, 2003), 17–45 (33); V. P. Popov, “Pasportnaya sistema v SSSR (1932–1976 gg.)”, *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 9 (1995), 3–13; Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, (New York: Oxford University Press, 1999), 120–122; Yuri Slezkine, “The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, *Slavic Review*, 2 (1994), 414–452 (444); N. V. Petrov, A. B. Roginskiĭ, “‘Pol’skaya operatsiya’ NKVD 1937–1938 gg.”, *Repressii protiv polyakov i pol’skikh grazhdan. Istoricheskie sborniki “Memoriala”*, 1, sost. A. É. Gur’yanov (Moskva, 1997), 22–43 (36–37). Esialgselt oli passis fikseeritud nimi, sünniaeg ja -koht, sisseregistreerimise koht, rahvus, mille kodanik ise nimetada sai. 1938. a aprillis kehtestatud uue korra kohaselt tuli lähtuda vanemate rahvusest, mida pidid

arhiividokumentidel, mille abil “Nõukogude-vastast elementi” välja selgitati. See “element” klassifitseerus vastavalt “sotsiaalse ohtlikkuse” tasele, arhiiviandmete põhjal koostatud nimekirju võib käsitleda ka kui teatud arreteeritavate ja hukatavate reservi, mida sai vajadusel (vastava korralduse saamisel) julgeolekuorganite poolt läbiviidatavate operatsioonide käigus kergesti realiseerida. Seega toimis dokumentides talletatav info osana ühiskonna “kataloogimise” ja kaardistamise protsessist (keda kaitsta, keda hävitada).⁷

Arhiivi ja dokumentide suhtes toimunud hoiakute muutust, mis leidis aset esimesel nõukogude aastal, kui arhiivid julgeolekusüsteemile allutati, väljendab ilmekalt esialgu veel oma ametis püsinud Riigi Keskarhiivi direktor Gottlieb Ney. Ney ja Fomini kohtumisel teatas viimane, et mujal maailmas kehtiv arusaam arhiivist kui teadusasutusest tuleb ära unustada, nii saab see olla vaid kapitalistlikes maades, Nõukogudemaal on arhiivide ülesandeks klassivaenlase paljastamine ja selle hävitamisele kaasa aitamine!⁸ Perioodi 1940. aastast kuni 1950. aastate teise pooleni võib Rahvusarhiivi juhi Priit Pirsko hinnangul nimetada Eesti arhiivinduse kõige süngemaks ajajärguks. Arhiivinduse traditsiooniline eesmärk oli sel ajal kardinaalselt muutunud, arhiivi ülesanded tulenesid vaid ideoloogiliselt pinnalt.⁹

Moskva jaoks seisnes arhiivide väärtus eelkõige neis sisalduvates kompromiteerivates andmetes, mida sai kasutada inimeste süüdistamiseks. Eesti arhiivijuhte manitseti korduvalt mitte tegelema muude küsimustega ja keskendumisele vaid olulisemale – klassivaenlaste paljastamisele ning partei ja organite abistamisele selle ülesande juures. Täiesti lubamatuks peeti olukorda, “kus operatiivseks kasutamiseks mõeldud huvitav materjal seisab jätkuvalt kastides ja neid ei töötata läbi. [...] Arhiividokumentide eest, ükskõik kus need Eesti NSV-s ka ei asuks, vastutate teie. [...] Samuti vastutate te arhiividokumentide tähtaegse kasutamise eest, et tugevdada riigivõimu, arhiividokumentide tähtaegse kasutamisega paljastame rahvaenlasi ENSV SARK operatiivosakonna kaudu. [...] Olukorda on vaja hinnata täiesti reaalselt ja tarvitusele võtta kõik abinõud, et õigustada neid

kinnitama vanemate kohta esitatud dokumendid. Seda korraldust seostatakse rahvuste osas läbiviidavate puhastusoperatsioonidega.

⁷ Holquist, “State Violence as Technique”, 36–38.

⁸ Gottlieb Ney, “Teadlasest tšekistiks”, *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas, III köide, Punane aasta* (Stockholm: EMP, 1956), 153–156 (154).

⁹ Priit Pirsko, “Juurdepäasupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs”, *Juurdepäasupiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev*, toim. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 13 (20) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005), 81–103 (87).

lootusi, mis on pandud teile ja teie aparaadile. Salajaste arhiividokumentide läbitöötamine on peamine lahinguülesanne, te peate seda täitma täpselt ja kiirelt, selliselt et selle õigsuses ja eesmärgikindluses poleks kahtlusi praegu ega hiljem.”¹⁰ Selliste sõnadega kutsus NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuse ülema asetäitja Svetlov üles arhiivide talituse ülemat B. Veimerit aktiivsemale tegutsemisele.

“Poliitvärvingute” kartoteegi teke

Arhiividokumentide süstemaatiline “ärakasutamine” Nõukogude Venemaal sai alguse 1918. aasta aprillis, mil Petrogradi Ajaloo-revolutsiooni arhiivis moodustati erikomisjon kompromiteerivate materjalide kogumiseks. 1918. aasta jooksul selgitati välja 2777 tsaariimpeeriumi salapolitsei ohranka “kaastöolist”. Järgnevatel aastatel oldi ametis eeskätt julgeolekuja parteiorganite poolt esitatud järelepärimistele vastamisega. Isikute ring, kelle vastu huvi tunti, hakkas märgatavalt kasvama 1920. aasta teisest poolest. Kui esialgu lasus see töö paljuski parteiarhiividel, siis 1930. aastate teisest poolest kaasati “rahvavaenlaste” paljastamise kõik riiklikud arhiivid, seda eriti seoses 1937. aastal alanud sõjaväelaste massilise arreteerimisega (paljusid neist süüdistati arhiivmaterjalidele tuginedes sidemetes valgekaartliku armeega). “Vaenlaste” kaardistamine oli jõudnud uuele tasemele, nn suure terrori üksteisele järgnevate suuroperatsioonide faasi (kompromiteeriva “sotsiaalse ja poliitilise minevikuga” “endisaegsete inimeste” puhastamisele ja “kulakute operatsioonile” järgnes mööda rahvuslikku liini “poola operatsioon”, mis sai mudeliks järgmistele erinevate rahvuste vastu suunatud aktsioonidele).¹¹

1938. aastal viidi arhiivisüsteem üle julgeoleku alluvusse ning seda seostatakse otseselt rakendatavate massirepressioonide mastaapsusega. Arhiivisüsteemi ülevõtmise aktis 19. detsembrist 1938 leidsid ära märkimist mitmed eriti hinnatud ja operatiivtöös praktilist kaalu omavad arhiivimaterjalid, nende hulgas ka läti, eesti, korea ja poola rahvusest kodanike kohta käivad dokumendid,¹² mis on ühtlasi märk toimuvast rahvusvähemuste vastasest

¹⁰ NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuse ülema asetäitja Svetlovi kiri ENSV Arhiivide talituse ülemale Veimerile 4. detsembril 1940, ERA, f. R1490, n. 1s, s. 2, l. 17.

¹¹ N. Okhotin, A. Roginskiĭ, “Iz istorii nemetskoĭ operatsii NKVD 1937–1938 gg”, *Repressii protiv rossiĭskikh nemtsev. Nakazannyĭ narod*, sost. I. L. Shcherbakova (Moskva, 1999), 35–74 (37–39).

¹² V. E. Korneev, O. N. Kopÿlova, “Arkhivÿ na sluzhbe totalitarnogo gosudarstva (1918–nachalo 40-kh gg)”, *Otechestvennye arkhivÿ*, 3 (1992), 13–24 (14–19). Nõukogude Liidu rahvuspoliitika muutus 1930. aastatel üha agressiivsemaks, 1934. a moodustasid rahvu-

poliitikast. Nimetatud rahvusoperatsioonide küüsi jäi ka tuhandeid algselt tsaariimpeeriumis, hiljem Nõukogude Liidus elanud eestlasi, keda nüüd ebalojaalseks vaenlasrahvuseks nimetati.¹³

Politiseeritud arhiivide põhifunktsiooniks oli julgeolekuorganite operatiivne teenindamine, mille kõrval kõik teised valdkonnad taanduma sunniti. Erinevate “vaenlaste” väljaselgitustöö tulemusel kuhjunud andmestik vajas teisalt ka korrastamist ning süstematiseerimist, mille üheks võimaluseks oli kartoteekide sisseseadmine.¹⁴

1939. aastal pandi NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuses alus üleliidulisele “kontrrrevolutsioonilise ja Nõukogude-vastase elemendi” kartoteegile. Ringkirjaga 21. septembrist 1939 kohustati kõikide arhiivide salajaste fondide osakondi asuma välja selgitama materjale erineva “poliitvärvinguga”¹⁵ isikute kohta, sisaldades esialgu 27 erinevat isikukategooriat alates tsaari perekonnast ja ajutise valitsuse liikmetest. Neile järgnesid valgekaartlased, sandarmid, menševikud, esseerid, välisriikide agendid jne. Iga kahtlase isiku kohta tuli vormistada kaart, millele kanti isiku nimi, sünniaasta ja -koht, dokumendis fikseeritud töökoht ja amet, igasugused kompromiteerivad sidemed ja viide allikale. Kõigi väljaselgitatud isikute kohta koostati

sed, kel oli side väljaspoole Nõukogude Liitu jäävate rahvusriikidega (nagu sakslased, korealased, soomlased, lätlased, leedulased, poolakad), kõige Nõukogude-vaenulikumate rahvuste esimese grupi; teise grupi kuulusid juudid, armeenlased, krimmi-tatarlased jne. Esimese grupi represseerimisel lähtuti isiku ankeedist, kust oli võimalik välja lugeda tema “side välismaaga” (selle piisavaks kinnituseks oli nt Eestis elavate sugulaste nimetamine). Isikute kontaktide tuvastamiseks oli erinevaid meetmeid, selleks kuulati välismaised raadiojaamu, range kontrolli all oli isikute kirjavehetus, filatelistid jpm. Samuti kasutati ära demograafilised andmestikud, nt 1937. a rahvaloenduse materjalid, mille baasil määrati piirkondade kaupa kindlaks arreteeritavate ja mahalastavate arvud, vt Alen Blyum, Martina Mespule, *Byurokraticheskaya anarkhiya: statistika i vlast' pri Staline* (Moskva, ROSSPÉN, 2008), 220–226; Petrov, Roginski, “Pol’skaya operatsiya”, 34–35.

¹³ Venemaa eestlaste saatuse kohta vt Aadu Must, “Venemaa eestlased ja Suur Terror. Elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete kriitiline analüüs”, *Ajalooline Ajakiri*, 3, (2002), 47–84.

¹⁴ Tõnu Tannberg, “Juurdepäasuppiirangutest NSV Liidus ja Venemaal”, *Juurdepäasuppiirangud arhivaalidele Euroopas ja Venemaal. Ajalooline kujunemine ja tänapäev*, toim. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici Estoniae, 13 (20) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2005), 104–125 (108); T. Khorkhordina, *Istoriya Otechestva i arkhivŭ 1917–1980 gg* (Moskva, 1994).

¹⁵ Nimetus “poliitvärving” (teatud grupp), nagu ka “kontingent”, “element” jpt, on iseloomulikeks näideteks nõukogudeaegsest ideoloogilisest keelekasutusest, millega demonstreeriti vaenulikkust suhtumist ja inimväärlikust alandavat hoiakut Nõukogude korra vaenlasteks tembeldatud inimeste suhtes. Halvustavat suhtumist võimendati veelgi erinevate täiendite lisamisega, nagu näiteks “ohtlik”, “kahjulik”, “võõras”, “kahtlane” jms “element”.

kolmes eksemplaris nimekirjad, üks neist tuli operatiiv-agentuurseks realiseerimiseks saata koheselt Siseasjade Rahvakomissariaati, teised eksemplarid saadeti NSVL SARK arhiivi osakonda ja arhiivide peavalitsusse.¹⁶

Aasta hiljem, 23. novembril 1940 said ka Lääne-Ukraina ja -Valgevene, Moldaavia, Karjala, Läti, Leedu ja Eesti arhiivid korralduse sisse seada oma “poliitvärvingute” kartoteek. Ühtlasi fikseeriti ära need “kontr-revolutsioonilised” isikukategooriad, kelle arvele võtmiseks tuli tegelda esmajärjekorras. Nendeks olid endised vabariigi valitsuse liikmed, kohtu-, prokuratuuri- jm administratsioonisüsteemi kuulunud isikud, parteide liikmeskond, politseinikud, ohvitserid. Mida aeg edasi, seda enam laienes kartoteeki kaasatavate isikute ring. Antud korralduses kohustati arhiive tähelepanu pöörama arvele võetava isiku aadressile.¹⁷ Selle nõude tähendus tuli eriti selgelt ilmsiks arreteerimisele ning väljasaatmisele kuuluvate isikute kinnipidamise käigus.

1939. aasta märtsis nimetati arhiivide peavalitsuse ülema asetäitjaks julgeoleku kapten Josif Nikitinski, mõne kuu pärast sai temast juba sama asutuse juht. On ameteid, mis kohustavad – selliselt sai ka Vologdas sündinud ja sealses parteikoolis koolitatud Nikitinskist 1941. aastal Moskva ajaloo-arhiivi instituudis ajaloo-arhiivi teaduste kandidaat, 1945. aastal tõsteti ta kindralmajori auastmesse.¹⁸ Nähtud aruannete ja kirjavahetuse põhjal võib Nikitinskit pidada üheks arhiivimaterjalide julgeolekuorganite töös kasutamise ideoloogiks aastatel 1939–47 ning peamiseks üleliidulise kartoteekimistö eestvedajaks.

Arhiive survestati pidevalt. Siseasjade rahvakomissari Lavrenti Beria käskkirjaga nr 001345 23. oktoobrist 1940 tehti arhiividele tõsiseid etteheiteid, kuna paljud operatiiv-tšekistlikku tähendust omavad materjalid olid läbitöötamata, jätkas märkimisväärne arv “rahvavaenlasi” oma Nõukogude-vaenulikkude tegevust. Töö tõhustamiseks soovitati reservis olevad tšekistid abijõududena arhiividesse suunata. 1940. aastal kasvas “rahvavaenlaste” paljastamine arhiivides kordades, ühe aastaga võeti arvele 1 399 217 inimest! Hiljem selgus, et kõik need inimesed polnud siiski “rahvavaenlased”, arhiivid olid töö tulemuslikkuse näitamiseks kõik konkreetses fondis leiduvad isikud arvele võtnud.¹⁹ Nii näiteks on Eesti “poliitvärvingute” kartoteegis arvele võetud V. I. Lenin, kelle kaardilt käivad läbi selli-

¹⁶ O. N. Kopõlova, “V poiskakh “spetskartoteki GAU HKVD SSSR””, *Otechestvennyĕ arkhivĭ*, 1 (2000), 31–37 (33–34).

¹⁷ Korneev, Kopõlova, “Arkhivĭ na sluzhbe”, 21.

¹⁸ N. V. Petrov, K. V. Skorkin, *Kto rukovodil HKVD 1934–1941. Spravotchnik* (Moskva, 1999), 316.

¹⁹ Korneev, Kopõlova, “Arkhivĭ na sluzhbe”, 21–23.

sed tuntud nimed nagu NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Mihhail Kalinin; Nõukogude Venemaa esindaja Eesti Vabariigis 1920–21, hilisem välisasjade rahvakomissar Maksim Litvinov jt.

Prioriteetse kartoteegi koostamine toimus salajase osakonna ülema Krupitševa range pilgu all, kes valvas, et töötajad teiste osakondade inimestega ei suhtleks ja mõnda isikut kartoteeki kandmata ei jätaks. Et ükski koostatud kaart kaduma ei läheks, pitseeris ta kartoteegi kapi ukсед igal õhtul kinni ning võttis pitseri hommikul isiklikult maha.²⁰

Nõukogulike uuenduste tuultes segamini paisatud arhiivisüsteem tekitas seal töötanud inimestes mõistmatust ja meelehärmi. Eesti arhiivid ujutati asutuste, organisatsioonide likvideerimise tõttu üle tohutute dokumendikogustega, mille säilitamiseks ja korrastamiseks puudusid ruumid, inimesed ja finantsilised vahendid. “Arhiivide autoriteet ja neile esitatavad nõudmised kasvavad iga päevaga, arhiivide tingimused aga aina halvenevad iga tunniga”, kurtis Veimer arhiivide peavalitsuse ülemale Nikitinskile.²¹ Samas nõuti materjalide kiireloomulist läbitöötamist. “Rahvavaenlaste” tabamiseks koondati keskarhiivi eriosakonda ka teiste arhiivide salajas- teks kuulutatud dokumente, kokkukuuluvate arhivaalide ühe osa eraldamisega teistest rikuti rängalt fondide terviklikkust ehk provenientsiprintsiipi.²² Osa materjale tuli koguni Moskvasse saata (nt Riia ja Tallinna (Reveli) ohranka ning sandarmi materjalid). 23. septembril 1940 pandi Moskva rongile 26 kasti Riia materjalidega, Eesti kohta käivad materjalid toodi küll Tartust Tallinnasse, kuid jäeti edasisaatmata, kuna need lubati koha peal läbi töötada.²³

1940. aastal jõuti Eesti arhiivides arhiivikasutamise sisulise likvideerimiseni, see oli minimeeritud ning allutatud täielikule kontrollile. Kehtima pandud uurimissaalide eeskirjad kujutasid endast pigem militaarmäärus- tikku kui tsiviilasutuse töökorraldust, tõdeb P. Pirsko.²⁴

²⁰ Ney, “Teadlasest tšekistiks”, 155.

²¹ Arhiivide talituse juhi Veimeri kiri Arhiivide Peavalitsuse ülem Nikitinskile 3. veebruarist 1941, ERA, f. R1490, n. 1s, s. 2, l. 26–28.

²² Lea Leppik, “Aruanne Eestimaa ringkonna arhiividest nõukogude ajal (1940–1941)”, *Tuna*, 4 (2000), 108–116.

²³ Arhiivide talituse juhataja asetäitja Organovi teadaanne Arhiivide Peavalitsuse ülem Nikitinskile 23. septembrist 1940, ERA, f. R2338, n. 1, s. 10, l. 9.

²⁴ Pirsko, “Juurdepääsupiirangud arhivaalidele Eesti NSVs”, 96–97.

Esimesed “poliitvärvingute” kartoteegis arvelevõetud isikukategooriad

Veel enne, kui Nõukogude Liidu poolt vasthõivatud alade arhiividele laiendati “poliitvärvingute” kartoteegi sisseseadmise kohustust (23. novembril 1940), pidid Eesti, Läti ja Leedu arhiivid alustama politseiorganite, riigiasutuste ja poliitiliste parteide materjalide läbitöötamisega. Eestis puudutas see nõue esmajärjekorras poliitilise politsei ja Kaitseliidu liikmeid.²⁵ ENSV julgeolekuministri Boris Kummi 1948. aastal koostatud aruande põhjal nägi Nõukogude võim 1940.–41. aastal peamist ohtu laialisaadetud parteide ja organisatsioonide nagu “Vaps” (Vabadussõjalaste Liit), Kaitseliit, Isamaaliit jt juhtides ning nende aktiivsetes liikmetes.²⁶

Oktoobris 1940 kandis Organov Nikitinskile ette, et Kaitseliidu fondi on asunud süstemaatilisel läbi töötama.²⁷ Järgnevalt hakati Moskvasse läkitama kaitseliitlaste nimekirju piirkondade kaupa – esmalt koostati Tallinna, seejärel Tartu malevkondade nimekirju. Esialgu jäid need nimekirjad nende kasutajatele arhiivide peavalitsuses mõneti arusaamatuteks – kas teenistus Kaitseliidus oli mingi iseseisev tegevus või tegeldi sellega tööst vabal ajal; milline oli nende isikute sotsiaalne päritolu; kuidas toimus nende autasustamine jpm. Ühtlasi paluti nimekirjades mitte kasutada sõnade lühendeid, mis tekitavad teadmatust, ning lisaks tuli edaspidi juurde panna ka kasutatud fondi ajalooline õiend, “sest need fondid ei ole meile tuntud”.²⁸

Likvideeritud asutuste ja organisatsioonide dokumentide üleandmise käigus tekkis üsna sageli situatsioone, kus materjalide äraandmisega venitati või olid kohalikud julgeolekuosakonnad osa materjalist enda valdusse võtnud. Hiljem tuli arhiivide talitusel nende materjalide (sh ka Kaitseliidu ja erinevate sõjaväeosade materjalid) üleandmist nõutama hakata. Vastavalt NSVL Siseasjade rahvakomissari Beria ringkirjale nr 288 28. novembrist 1940 olid arhiivid kohustatud operatiivosakondadest ära võtma “mitte ainult tuntud materjali, vaid ka kogu tundmatu dokumentaalse arhiivimaterjali”.²⁹ 1941. aasta jaanuaris nõudis arhiivide talituse ülem Veimer, kes oli Kaitseliidu materjalide liialt aeglase läbitöötamise eest Svet-

²⁵ Korneev, Kopylova, “Arkhiv̄ na sluzhbe”, 22.

²⁶ ENSV julgeolekuminister B. Kummi ettekanne “Julgeolekuorganite tööst ENSV-s perioodil 1940–41 ja 1944–48” EK(b)P KK sekretär N. Karotammele 16. oktoobril 1948, Eesti Riigiarhiivi filiaal (edaspidi ERAF), f. 1, n. 47, s. 38, l. 136.

²⁷ Arhiivide talituse aruanne Nikitinskile, ERA, R2338, n. 1, s. 5, l. 23.

²⁸ NSVL SARK Arhiivide Peavalitsuse salajaste fondide osakonna ja Organovi vaheline kirjavahetus 1940. a detsembrist, ERA, f. R1490, n. 1s, s. 2, l. 6–7.

²⁹ Svetlovi kiri Veimerile 20. detsembrist 1940, ERA, f. R1490, n. 1s, s. 2, l. 17.

lovilt nahutada saanud, maakondade julgeolekuosakondadelt kiiremat tegutsemist, et need Kaitseliidu liikmete kohta käiva materjali arhiivile ära annaksid. Peamiselt nõuti kaitseliitlaste registreerimiskaarte ja teenistuskirju; Naiskodukaitse, Noorte Kotkaste ja Kodutütarde registreerimiskaarte; kaitseliitlaste isiklike relvade registreerimiskaarte.³⁰

Kaitseliidu kui organisatsiooni tegevuse ja eesmärkide selgitamiseks nõuti arhiivilt Kaitseliidu kohta eraldi *orientirovkat*, n-ö suunavat ülevaadet, milles oleks punkthaaval välja toodud organisatsiooni sihid ja taotlused, selle arvuline koosseis, organisatsiooni ülesehitus koos algorganisatsioonide struktuuri skeemidega jpm. Samuti taheti teada, milliste võtetega inimesi Kaitseliitu värvati, olid need moraalsed survemehhanismid või näiteks ähvardati töökoha kaotusega jms. Ennekõike iseloomustab see nõue küsijate mõttemalli, kus inimeste ähvardamine ja sundolukordadesse asetamine olid muutunud igapäevasteks nähtusteks.

Kaitseliidu kohta koostatud ülevaade kinnitas organisatsiooni Nõukogude-vaenulikkust. Selles soovitati pöörata tähelepanu liikmeks arvamise ajale – kõik kes olid Kaitseliitu astunud pärast 1. detsembrist 1924, kutsuti sinna “võitluseks bolševike vastu, et kaitsta kodanlikku korda”; 1934. aastal hoogustus Kaitseliitu kutsumine seoses vapside liikumise likvideerimise järgse riigikorra tugevdamise tahtega; alates 1939. aastast astusid Kaitseliitu need inimesed “kes olid haaratud kodanlikust ideoloogiast ja tahtsid demonstreerida oma NSVL vaenulikkust”. Kaitseliidu liikmed jagunesid aktiivseteks ja passiivseteks, “oluline roll oli Kaitseliidu juhtkonnal, kompaniiülematel ja eriti kõrgemal juhtival koosseisul. Nemad olid ustavad kodanliku korra toetajad, kes said selle eest autasusid [...], samal ajal kui Kaitseliidu lihtliikmed käisid kord aastas ette näitamas neile usaldatud relva. [...] Malevkonnad erinesid oma sotsiaalse kuuluvuse poolest. Nii koondas Toompea malevkond rikast kodanlust ja kõrgemaid riigiteenistujaid, Tallinna Tehniline malevkond oli oma koosseisult vähemkodanlik. Selles oli palju töölisi, tehnilise haridusega intelligentsi jt.”³¹

Lisaks Kaitseliidu liikmetele tuli aktiivselt tegelda veel teistegi kategooriate väljaselgitamisega. Eriti mitmekülgset huvi tunti poliitilise politsei materjalide vastu, seda ühtviisi nii seal töötanud kui sama asutuse huviorbiidis olnud isikute suhtes. Mingi osa poliitilise politsei materjalidest hävitati Eesti Vabariigi siseministri abi August Tuulse korraldusega 16. juunil 1940. Eesti politsei ajalooa tegelema Mai Kriikki hinnangul jõuti

³⁰ Veimeri kiri maakonna julgeoleku osakondadele, ERA, f. R2338, n. 1, s. 10, l. 132–134.

³¹ Arhiivide talituse koostatud ülevaade Kaitseliidu tegevuse iseloomustamiseks, ERA, f. R2338, n. 1, s. 11, l. 33–37.

ära põletada üks osa konfidentsiaalsest kirjavahetusest; luurega seonduvatest, kommunistide ja vasakpoolsete tegevust kajastavatest materjalidest jpm.³² Tõendeid poliitilise politsei kaastööliste kohta üritati hankida erinevate asutuste materjalide hulgast. 1940. aasta novembris nõudis Organov arhiivide peavalitsuse ülema Nikitinski kaudu, et arhiivile antaks välja ilmselt SARK-i kasutuses olnud rahandusministeeriumi ja kohtumaterjalide hulgast poliitilise politsei rahalised aruanded, et nende põhjal kindlaks teha need väljamaksed, mida saadi provokatiivse tegevuse eest. Neid dokumente sooviti kätte saada originaalidena, et “neid kasutada selliste inimeste arreterimiseks, need köidetakse asjakohaste tõenditena nende uurimistoimikutesse”.³³

Nagu võib välja lugeda Riigi Keskarhiivi salajase osakonna tööplaanist 1940. aasta detsembri ja 1941. aasta kohta, oli Eesti NSV SARK osakondade käsutuses ridamisi isikute vahistamiste ja läbiotsimiste käigus ära võetud materjale, samuti vapside, Isamaaliidu, sõjakohtu, poliitilise politsei dokumente. Arhiiv lootis neid siiski enda kätte saada, pöördudes B. Kummi poole palvega, et neid materjale kasutamise järgselt ei hävitataks. Arhiivis tehtud töö resultatiivsusest kõneldes anti plaanis teada, et detsembri alguseks oli välja selgitatud 332 “provokaatorit” (politsei informatorid, kes selgitati välja Kummi erikorraldusest lähtuvalt³⁴), 600 Kaitseliidu liiget ja 600 Rahvusliku Keskerakonna liiget.³⁵

1940. aastal koguti Lääne-Ukraina ja -Valgevene, Moldaavia, Karjala, Balti vabariikide arhiivides politsei ja poliitiliste parteide materjalide põhjal andmeid kokku 20 558 isiku kohta.³⁶ Järgnevalt hakkas see arv kiiresti kasvama. Ainuüksi Eestis kanti 1941. aasta esimese viie kuu jooksul “poliitvärvingute kartoteeki” 37 794 isikut. Arvelevõetute ja nimekirjadesse kantute massi moodustasid Kaitseliidu liikmed, Loodearmees teeninud, Isamaaliidu liikmed, tsaarimpeeriumi aegsed sandarmid, agendid, spioonid, Eesti Välisministeeriumi töötajad.³⁷ Viimaste puhul oli nende kohta kaartide koostamisel paralleelselt kasutusel ka kaks olulist teatmeteost – *Eesti avalikud tegelased* ja *Vabadusristi kavalericid*. Kuidas neid jt biograafilisi

³² Mai Krikk, *Eesti poliitiline politsei 1920–1940* (Tallinn: Olion, 2002), 140–141; Polpoli arhiivi hävitamise kohta vt samas 155–156.

³³ ERA, f. R1490, n. 18, s. 2, l. 3. Organovi kiri Nikitinskile 2. novembrist 1940.

³⁴ ERA, f. R2338, n. 1, s. 5, l. 24. Veimeri ettekanne Nikitinskile 4. detsembrist 1940.

³⁵ ERA, f. R1490, n. 18, s. 1, l. 1–4. Riigi Keskarhiivi salajase osakonna tööplaan 1940. a detsembri ja 1941. aasta kohta.

³⁶ Korneev, Kopylova, “Arkhiv̄ na sluzhbe”, 22.

³⁷ Organovi koostatud aruanne Riigi Keskarhiivi salajase osakonna tööst vahemikul jaanuarist maini 1941, ERA, f. R1490, n. 18, s. 1, l. 13.

leksikone andmete kogumisel ning süüdistuste esitamisel kasutati, saab lähemalt lugeda Margus Lääne ja Valdur Ohmanni ühisartiklist kompromiteerivate materjalide kogumise kohta 1940.–41. aastal.³⁸

Eraldi kategooriana tuleks rõhutada ka vene valgekaartlikus armees teeninute arvelevõttu. Selleks viidi Riigi Keskarhiivi salajasse osakonda ära Judenitši armee, Liivimaa kubermangu ohranka ja sandarmi jm materjalid.³⁹ 1941. aasta juuniks oli nimekirjadesse kantud 13 146 Loodearmee tegevusega seotud isikut.⁴⁰

Lisaks dokumentide korrapärasele läbivaatamisele fondide kaupa, tuli arhiivil vastata ka partei- ja julgeolekuorganite pidevatele järelepärimistele neid huvitavate isikute kohta. Ning seda väga kiiresti, 24–48 tunni jooksul. Vahetult enne sõda, 1941. aasta juunis laekus Eesti NSV ja Nõukogude Liidu julgeoleku osakondadest arhiivi iga päev umbes 100 päringut. 6. juuniks polnud osakond suutnud vastata 1400 kiirele või ülikiirele päringule. Samas puudusid igasugused füüsilised võimalused õigeaegselt (maksimaalselt kuni 10 päeva) vastamiseks, vaatamata sellele, et kogu osakonna koosseis oli antud töösse rakendatud.⁴¹

Arhiivimaterjalide evakueerimine ja läbitöötamine Kirovis

Sõjategevuse puhkemine Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel tõi kaasa asutuste ja elanike sundevakueerimise kaugematesse Nõukogude Liidu rajoonidesse. 2. juulil sai selgeks, et arhiiv tuleb evakueerida Kirovisse. Esmalt kuulus äratoimetamisele kogu olemasolev kirjavahetus, instruktsiooniline materjal (nt julgeoleku korraldused) ning kõige olulisemad fondid, nagu Eesti Vabariigi Poliitiline politsei, Sise-, Välis- ja Justiitsministeerium, valitsuse kantselei, Sõjaväe Kõrgem Kohus ja Prokuratuur, 1917–20 sõjaväeosade kohtute, sandarmivalitsuse, Judenitši armee, erinevate parteide dokumendid ning kartoteegid.

Neljast arhiivide talituse inimesest, kes tagalasse evakueerusid, jäid sel teekonnal ellu kaks – Bernhard Veimer ja Mihhail Organov. Hävis ka üks

³⁸ Margus Lääne, Valdur Ohmann, “Kuidas komprat koguti? NKGB infoallikad 1941. aastast osaliselt säilinud operatiivandmete põhjal”, *Tuna*, 4 (2007), 86–98 (93–98).

³⁹ Arhiivi talituse ettekanne Nikitinskile 4. oktoobril 1940, ERA, f. R2338, n. 1, s. 5, l. 22.

⁴⁰ Organovi koostatud aruanne Riigi Keskarhiivi salajase osakonna tööst vahemikul jaanuarist maini 1941, ERA, f. R1490, n. 18, s. 1, l. 13.

⁴¹ Organovi kiri Arhiivide Peavalitsuse 2. osakonna ülemale 6. juunist 1941, ERA, R1490, n. 18, s. 2, l. 67.

osa dokumentidest, sh evakueeritavate materjalide nimistu.⁴² Üsna oma-pärasel viisil sattus tagalasse Tartu arhiivis töötanud Ada Piirak, kes 1941. aasta kevadel Moskvasse kolmekuulistele kursustele saadeti. Puhkenud sõja tõttu ei õnnestunud tal enam Eestisse tagasi pääseda ja nii saadeti ta tööle Saraatovi arhiivi, kust Organov ta üles otsis ning Kirovisse ümber palus tuua. Temast saigi Kirovis peamine kartoteegi koostaja.⁴³ 1943. aasta lõpus hakkas Kirovis tööle veel üks töötaja, Leili Vallaste. Seega tehti töö, millest alljärgnevalt juttu tuleb, ära kolme inimese poolt – M. Organovi, A. Piiraku ja L. Vallaste poolt. B. Veimer Kirovis ei asunud ja fondide läbitöötamisega ei tegelenud, tema täitis teisi eriülesandeid mujal tagalas.

Dokumentide läbitöötamine ning “poliitvärvingute” kartoteegi täiendamise käivitus taas 1942. aasta juunis. Selles töös lähtuti jätkuvalt NSVL SARK-i 23. oktoobri 1940 käskkirjast nr 001345, mida täiendas arhiivide peavalitsuse instruksioon nr 2/723m 1. septembrist 1942 dokumentide läbitöötamise ja “kontrrevolutsioonilise elemendi” arvele võtmise kohta.⁴⁴

Esmalt töötati Kirovis läbi Tallinna Poliitilise politsei komissari fond, võttes sealt arvele Vabadussõjalaste Liidu liikmed.⁴⁵ Järgmisena võeti samast fondist arvele vene monarhistid. Seejärel sattusid tähelepanu keskmesse poliitilise politsei töötajad, vabatahtlikuna Nõukogude-Soome sõtta läinud isikud, Isamaaliidu liikmed. Viimaste rohkearvulisus üllatas koostajaid, kes arvasid liikmeid olevat umbes kaks või kolm tuhat, dokumentide läbitöötamisel selgus, et neid oli kordi rohkem, kokku koostati Isamaaliidu liikmete kohta 7048 kaarti.⁴⁶ Fondide kaupa materjale läbi vaadates täienes isikute ja erinevate “poliitvärvingute” nimekirja iga kuuga üsna hoogsalt.

⁴² Organovi ettekanne Nikitinskile Kirovisse evakueeritud arhiivimaterjalide kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 33, l. 1–5.

⁴³ Kuigi “poliitvärvingute” kartoteegi koostamine oli riiklikult tähtis ülesanne, tuli Ada Piirakul, ühel selle ülesande põhitäitjatest, Kirovis üsna kasinates oludes hakkama saada. 1943. a sattus ta nälgjast tingitud kurnatuse tagajärjel haiglasse. Olukorra ilmnedes eraldas Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu talle 350 rubla ja mõned vajalikud tarbeesemed, mõningast abi osutas ka Organov, ERA, f. R2338, n. 1, s. 37, l. 27. 1940. aastate teisel poolel sai Ada Piirakust arhiivide osakonna parteisekretär.

⁴⁴ Neile korraldustele viidatakse paljudes aruannetes, nt ERA, f. R2338, n. 1, s. 33, l. 23, 24, 26.

⁴⁵ 1942. a võeti Tallinna, Tartu, Võru ja Petseri Poliitilise politsei komissari fondide põhjal arvele 3 864 “vapsi”, ERA, f. R2338, n. 1, s. 33, l. 41. Vabadussõjalaste Liidu liikmete saatusest nõukogude ajal vt Aigi Rahi-Tamm, “Vabadussõjalased tšekistide haardes”, *Tuna*, 3 (2009), ilmumisel.

⁴⁶ Organovi aruanne 1942. a oktoobrist detsembrini tehtud töö kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 33, l. 39; Organovi õiend Arhiivide Peavalitsuse 2. osakonna juhatajale, 17. veebruar 1943, ERA, f. R2338, n. 1, s. 34, l. 40.

Poliitilise politsei fondidele järgnesid riigikantselei, sise- ja välisministeeriumi, sõjaväe kõrgema kohtu⁴⁷ fondid.

Jätkuv huvi püsis ka vene valgekaartlaste vastu. Kui esialgu tuli Jude-nitši armee koosseisust välja selgitada ohvitserid, vabatahtlikult ühinenud sõdurid ning karistatud, siis hiljem nõuti andmeid ka Wrangeli, Denikini jt armeedes teeninute kohta. 1920.–30. aastate “puhastuste” ajal selgitati Nõukogude Venemaal emigrante välja eeskätt arhiivimaterjalide põhjal, nüüd saadi nende kohta täiendavaid andmeid Balti ja Ukraina arhiividest. Pärast Teise maailmasõja lõppu konfiskeeriti Praha arhiivist sinna hoiule antud vene emigrantide dokumentide kollektsioon ning toimetati Moskvasse, kus see operatiivtöö eesmärkidel laialdast kasutamist leidis.⁴⁸

Kõrvuti plaanilise fondide kaupa materjali läbitöötamisega vastati Kirovis ka erinevatele päringutele nii konkreetsete isikute kui isikukategooriate lõikes. NSVL SARK-i käskkirjaga nr 001321 22. juunist 1942 nõuti nimekirju saksa, austria, rumeenia jt spioonide ning selles kahtlustatavate isikute kohta. Mõne kuu jooksul otsiti 25 erinevast fondist sellised andmed välja 406 isiku osas. Üks koostatud nimekirjadest tuli saata arhiivide peavalitsuse 2. osakonda, teine Eesti NSV julgeoleku operatiivosakonnale, et neid saaksid kasutada loodavad julgeoleku operatiivgrupid. Samas aruan-des avaldas Organov imestust selle üle, miks julgeoleku osakonnad isikute kohta nii vähe päringuid esitavad, kuigi 1941. aastal evakueeriti Baltikumi hulgaliselt elanikke Nõukogude Liidu siserajoonidesse, kelle “poliitilist minevikku” tuleks samuti hoolikalt kontrollida.⁴⁹

Järgneval 1943. aastal hakkas päringute arv järjest kasvama, mis tulenes Eesti taasvallutamise plaanidest ning uue kaadri komplekteerimise vajadusest. Nõukogude institutsioonides tööle rakendatavate isikute tausta kontrollimisega tegelesid peamiselt parteiorganid. 1943. aastal esitas EK(b)P KK järelepärimisi 458 isiku kohta, neist 146 osas tuvastati mitmeid kompromiteerivaid asjaolusid.⁵⁰ Näiteks 13. novembril 1943 väljastati vastus 10 isiku kohta, kellest enamuse puhul oli tegu Kaitseliidu liikmega, nende hulgas

⁴⁷ Antud fondi materjalidest koguti enam andmeid kohtu isikulise koosseisu jt ametnike kohta. Võrdset huvi pakkusid Eesti Vabariigis kommunistide kohta tunnistusi andnud isikud ning oma tegu kahetsenud või kaaskommunistide kohta tunnistusi andnud kommunistide andmed. Nende materjalide läbitöötamise kohta vt täpsemalt Mari-Anne Kirschbaum, *Sõjaväe Kõrgema Kohtu fond nõukogude kompromiteeriva andmekogu allikana 1941–1943*, bakalaureusetöö, juh. Aigi Rahi-Tamm (Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2008, käsikiri arhiivinduse õppetoolis).

⁴⁸ Holquist, “State Violence as Technique”, 36–37.

⁴⁹ Organovi aruanne Nikitinskile 10. novembrist 1942, ERA, f. R2338, n. 1, s. 33, l. 33–34.

⁵⁰ Organovi aruanne 1943. a tehtud töö kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 37, l. 35.

oli ka üks veendunud monarhist ja üks vabatahtlikuna Soome Nõukogude vägede vastu sõdima minna soovinu.⁵¹

1943.–44. aastal toimus ka operatiivgruppide moodustamine, mis pidid koos Punaarmee Eestisse sisenema, et võim kohtadel üle võtta. Operatiivgrupi liikmete väljavalimine oli partei kontrolli all. Üle kontrolliti nende isikute varasemad töökohad, tegevus sõja ajal, parteiline ja organisatsiooniline kuuluvus Eesti Vabariigi ajal. Kuulumine erakonda või Kaitseliitu oli kompromiteerivaks asjaoluks.⁵² Kuid kuna kaadrit ei olnud piisavalt, on real juhtudel neile asjaoludele n-ö läbi sõrmede vaadatud. Sobiliku taustaga isikute vähesuse tõttu kasutati ära ka Nõukogude võimule “võõras element”. Nii oli see vähemalt esialgu, hilisemate kaadrivahetuste käigus võidi need isikud juba kõrvale jätta.

Kaadri otsinguga oli haaratud ka arhiivide peavalitsus, mis tuleb eriti ilmsiks 1940.–41. aastal, kui Baltikumis kiirkorras juhtivat kaadrit vajati. Selleks vaadati läbi tuhandeid isikutoimikuid, nimekirju ja kartoteeke. 1941. aasta kevadel tegeldi aktiivselt sobilike isikute otsimisega julgeoleku maakonna ülema asetäitjate kohale. Esialgsest 70 isikutoimikust jäi sõelale 42. Järgnenud vestluse ja iseloomustuste põhjal, mis pidi näitama “poliitilist kvaliteeti”, pääses järgmisse ringi edasi 19 kandidaati. Kuna “saak” ei osutunud vist eriti paljulubavaks, vaadati täiendavalt läbi kõigi eesti, läti, leedu rahvusest miilitsaorganites töötanud isikute toimikud, kes olid aastatel 1937–39 reservi arvatud. Nende seast kutsuti vestlusele kaks meest. Eesti rahvusest Kuus oli miilitsas töötanud 17 aastat, kuid “puhastuse” käigus töölt vabastatud, kuna tema kauged sugulased töötasid Eestis. 1941. aasta mais soovitas arhiivide peavalitsuse kaadriosakonna ülem Shcherbakov Kuus tööle tagasi võtta ja Eesti julgeolekusse tööle saata. Lõpuks suudeti kandidaatide seast välja valida üheksa meest, kellest kolm jäeti esialgu reservi, nende hulgas ka Kuus.⁵³

Kirovis täienes “poliitvärvingute” kartoteek u 53 000 uue kaardiga. Alljärgnev loetelu annab ülevaate neist erinevatest isikukategooriatest, kelle kohta vahemikus 1942–44 andmeid koguti. Nendeks olid:

- Eesti valitsuse, riigikogu ja riiklike komisjonide liikmed;
- prokuratuuri ja kohtusüsteemi töötajad;
- sõjaväe kõrgema kohtu liikmed;

⁵¹ Organovi vastus EK(b)P KK sekretäri kaadrite alal N. Puusepa esitatud päringule, 13. november 1943, ERA, f. R2338, n. 1, s. 34, l. 51–54.

⁵² *Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991*, koost. ja toim. Enn Tarvel (Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, 2002), 182–183.

⁵³ GARF, f. R5325, n. 10, s. 721, l. 27–31. NSVL Arhiivide Peavalitsuse kaadriosakonna ülem Shcherbakovi aruanne NSVL siseasjade rahvakomissari asetäitjale.

- erinevate ministeeriumite töötajad, osakondade juhatajad, direktorid;
- Eesti Vabariigi välissaatkondade ja erinevate valitsuskomisjonide ja missioonide liikmed;
- maavanemad ja linnapead, maa- ja linnavalitsuste liikmed;
- Eesti armee vanem ja kõrgem koosseis;
- Kaitseliidu liikmed;
- piirivalvepunktide juhatajad;
- vanglate juhatajad ja valvurid;
- politseinikud, poliitilise politsei töötajad ja agendid;
- Soome jt riikide armeedes teeninud isikud, keda Eesti Vabariigis oli sõjaliste teenete eest autasustatud;
- need Vabadussõjas võidelnud soome, poola, läti ohvitserid ja sõdurid, keda autasustati Vabadusristi vm ordenitega;
- need Vabadussõjas võidelnud, keda varustati maaga;
- 1924. aasta 1. detsembri mässu mahasurumise eest autasustatud;
- need süüdimõistetud kommunistid, kes kahetsesid toimepandut;
- töösturid, kontsessioonäärid (suuremate riigihangete saajad), äritegelased, aktsionäride ühingute direktorid jt kapitalistid, vabrikandid, kaupmehed, firmade direktorid;
- need Eesti kodanikud, kes elasid Nõukogude Liidus; Eesti saatkondade töötajad ja erinevate Nõukogude Liidus tegutsevate komisjonide liikmed, kes olid nõukogude võimude poolt arreteeritud kontrrevolutsioonilise tegevuse, spioneerimise ja spekulatsioonide eest;
- need kulakuks vm Nõukogude võimu vaenlasteks kuulutatud Nõukogude Liidu kodanikud, kes olid suuremal määral eesti rahvusest ja põgenenud Nõukogude Liidust Eestisse, kellele lubati Eestisse elama jääda.
- need erinevate rahvuste esindajad, kes elasid Eesti Vabariigis kuid ei omanud kodakondsust, kellele väljastati Nanseni pass.⁵⁴

Veel enne, kui arhiivmaterjalid Kirovist Eestisse tagasi toodi, jõuti põhjalikumalt läbi vaadata kaks välisministeeriumi fondi: “Eesti sõjaline esindatus Londonis” ja “Eesti sõjaline esindatus Poolas”. Viimane kategooria puudutas 1939. aasta *Umsiedlungiga* lahkunud eestlasi ja sakslasi, kelle arvele võtmist nõuti 1944. aasta juulis arhiivide peavalitsuse poolt.⁵⁵

⁵⁴ Nanseni pass anti kodakondsuseta isikule või põgenikule tema asukohariigis, see oli ajutine isikut tõendav, passi asendav dokument. Oli kasutusel ka poliitilistel eesmärkidel. Paljud vene valgekaartlased ja nende perekonnaliikmed Eestis omasid Nanseni passi. Nõukogude Liidus võeti nad arvele kui kontrrevolutsiooniline element.

⁵⁵ Arhiivide Peavalitsuse kasutusosakonna ülema asetäitja Gurjanovi ja 1. osakonna vaneminspektor Koldajevi kiri Veimerile, 24. juuli 1944, ERA, f. R2338, n. 1, s. 34, l. 94–94p.

Ühtlasi seati Kirovis töökorda ja tehti kiiresti kasutatavaks ka Eesti Vabariigi Poliitilise politsei sisekasutuses olnud isikuandmete kartoteek u 200 000 kaardiga, mis nüüd uutel eesmärkidel kiiret ärakasutamist leidis, seda eriti Vabadussõjalaste Liidu liikmete ning nende toetajate, vene pagulaste, saksa organisatsioonidesse kuulunud isikute jmt huvigruppide osas.

Veimeri ja Organovi vastasseis

Eesti NSV Arhiivide talituse juhi Bernhard Veimeri ja tema asetäitja Mihhail Organovi omavahelised suhted ei kujunenud eriti sõbralikeks. Vastuolud muutusid nähtavaks ilmselt kohe. 1940. aasta novembris kaebas Organov Nikitinskile, et Veimer, kes oli esialgu ka riigiraamatukogu direktor, tegeleb pigem raamatukogu kui arhiivi asjadega, “istudes rohkem oma vanas kabinetis kui arhiivi osakonnas”. Seepeale saatis Nikitinski kirja B. Kummile, et Veimeri töötamine kahel ametikohal lõpetataks, kuna “selline töötamine segab keskendumast arhiivitööle”.⁵⁶ Järgnenud tagala perioodil süvenesid ebakõlad meeste vahel veelgi.

Tallinnast evakueerumisel laevaõnnetusest eluga pääsenud Organov tõttas edasi Moskvasse, kus ta 16. septembril arhiivide peavalitsuses olukorra kohta selgitusi jagamas käis. Veel pool aastat hiljem tehtud ettekan- des ei jätnud Organov Nikitinskile mainimata, et erinevalt temast pole Veimer oma Moskvast viibimisest arhiivide peavalitsust teavitanud ega seda ka külastanud.⁵⁷ Veimer, kes oli küll jätkuvalt Eesti NSV Arhiivide osakonna ülem, Kirovisse ei läinud, Eesti rahvakomissariaatide nõukogu volinikuna hakkas ta tegelema evakueeritute probleemidega Tšeboksarõs.⁵⁸

Teatud huvi Kirovis toimuva suhtes Veimeril siiski oli, 1943. aasta novembris tahtis ta tutvuda arhiivi tööaruannetega. Vastava sooviga pöördus Organovi poole Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Oskar Sepre. Organovi vastus oli eitav, tuues põhjenduseks asjaolu, et kuna Kirovis tehtav töö puudutab vaid salajasi fonde, siis saab sellekohase aruande Veimerile esitamine toimuda ainult arhiivide peavalitsuse ülema Nikitinski loal.⁵⁹ Olemasolev materjal ei võimalda Veimeri ja Organovi vahelist vastasseisu detailideni jälgida, ent ometi on ka nende dokumentide põhjal tajutav vastastikune vaenulikkus. Igal juhul tegi Veimeri

⁵⁶ Organovi kiri Nikitinskile 2. novembrist 1940, GARF, f. R5325, n. 10, s. 747, l. 2–3.

⁵⁷ Organovi ettekanne Nikitinskile Kirovisse evakueeritud arhiivimaterjalide kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 33, l. 5–6.

⁵⁸ Veimeri ja Organovi elulooliste andmete kohta vt lähemalt Pirsko, “Eesti arhiivinduse sovetiseerimine”.

⁵⁹ Organovi kiri Veimerile 22. novembrist 1943, ERA, f. R2388, n. 1, s. 34, l. 58.

mer järgnevalt katse kartoteek Moskvasse üle tuua, kus ta ise parajasti viibis.⁶⁰ 1943. aasta lõpus suunati Organov kuuks või paariks arhiivitöölts ära leivavilja kokku ostma. Antud korralduse peale saatis Organov Veimerile hoiatuse, et tema eemalviibimise tõttu “jääb Nõukogude Liidu julgeoleku käsk okupeeritud vabariikide kontrrevolutsioonilise elemendi võimalikult kiire väljaselgitamise ja arvelevõtmise kohta täitmata” ning esile kerkivad küsimused lahendamata. Organov lubas pöörduda Nikitinski poole, et taoline asi enam rohkem ei korduks.⁶¹ 1944. aastal esitas Nikitinski Eesti NSV siseasjade rahvakomissar A. Resevile korduvalt järelepärimisi Veimeri kohta ning avaldas rahulolematust tema tegevuse suhtes.

1944. aasta veebruarist augustini viibis Veimer aga Leningradis. Seal oli tema ülesandeks ühenduse pidamine Leningradi rinde ja Eesti Las-kurkorpuse poliitosakondadega, mille kaudu jõudsid Veimerini Saksa okupatsiooni ajal Eestis ilmunud ajalehed, kokku 483 eksemplari.⁶² Ajalehtedest pidi Veimer välja otsima “Nõukogude-vastase elemendi”. Selliseid andmeid leidis ta 2280 isiku kohta. Nendeks isikuteks ei olnud ainult poliitilised figuurid, politseinikud ja saksa armees teeninud mehed, vaid ka majandustegelased, põllumehed, kirikutegelased, teadlased, kunstnikud, sportlased, ajalehtede reporterid. Kogutud andmeid tutvustas Veimer 7. juulil 1944 Leningradis sinna kogunenud tulevastele siseasjade-julgeoleku maakonna osakondade ülematele, kes kirjutasi endale välja nimed oma maakonna inimeste kohta.⁶³

Pinged Veimeri ja Organovi suhetes ei näidanud vaibumise märke. 1. septembril 1944 vabastati Bernhard Veimer oma ametikohalt. Tema nimi käib läbi mitmetest kodanlikus natsionalismis süüdistatute dokumentidest, mis kirjeldavad mitmeid tema eksimusi. Sealhulgas on teda süüdistatud biograafiliste andmete võltsimises, inimeste hoiatamises julgeolekuorganite eest, “Nõukogude-vastases tegevuses” tagalas (näiteks Tallinnast evakueerimise järel peeti Leningradi hotellis Astoria nõu, millisesse Nõukogude Liidu rajooni oleks kõige mõistlikum minna, kust oleks kõige lihtsamini lääneliitlasteni jõuda, venelaste võitu ei usutud).⁶⁴ Samuti süüdistati teda dokumentide kadumises ning konspiratsioonireeglite rikkumises. Nii näi-

⁶⁰ Veimeri kiri Organovile 25. novembrist 1943, ERA, f. R2388, n. 1, s. 34, l. 61.

⁶¹ Organovi kiri Veimerile 8. detsembrist 1943, ERA, f. R2388, n. 1, s. 34, l. 67.

⁶² Veimeri aruanne Nikitinskile ja Resevile, ERA, f. R2338, n. 1, s. 50, l. 14.

⁶³ Veimeri aruanne Nikitinskile ja Resevile 27. juulil 1944, ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 7, l. 38–38p.

⁶⁴ Pirsko, “Eesti arhiivinduse sovetiseerimine”, 149. ENSV Julgeolekuministeeriumi 5. osakonna aruanne 1951. a märtsist aprillini, ERAF, f. 131, n. 1, s. 219, l. 109; ENSV Julgeolekuministeeriumi 5. osakonna aruanne 1951. a maist juunini, ERAF, f. 131, n. 1, s. 219, l. 216.

teks käisid tal Leningradis hotellis *Oktjaberskaja*, kus ta elas ja materjale läbi töötas, külas tuttavad, kellele ta oli rääkinud tema käsutuses olevatest ajalehtedest ja neis esinevatest isikuandmetest.⁶⁵

Erilise aktuaalsuse omandas aga 1924. aasta mässuga seonduva 149 Eesti kommunisti protsessi materjalide kaotsimine. Esmalt süüdistati selles Veimerit ning 1940–41 arhiivide talituse inspektorina töötanud Maks Pudiveret, kuid nende süüd ei suudetud siiski tõestada. M. Pudivere arreteeriti 1951. aasta jaanuaris ja mõisteti lõpuks Nõukogude-vastase kirjan-duse omamise eest §58-10 alusel 10 aastaks kinni.⁶⁶

Materjalide kogumine Eesti kommunistide protsessi kohta algas 1940. aasta sügisel. Selle üheks initsiaatoriks oli mõrvatud Eesti esikom-munisti Viktor Kingissepa poeg Sergei, kes 1940. aastal julgeolekuleitnan-dina Eestisse tuli. Tema eestvõttel uuriti kaua ja põhjalikult Viktor Kin-gissepaga seonduvat. 1940. aasta detsembriks oli vajalik dokumentatsioon 1924. aasta sündmuste kohta olemas ning lähiajal arreteeriti kõik need isi-kud, kes olid olnud seotud kommunistide karistamisega, riigi tippjuhti-dest lihtpolitseinikeni. Kõrgete Eesti riigiametnike arreteerimisel ja süü-dimõistmisel osales S. Kingisepp ka isiklikult.

1944. aasta septembris algas Kirovisse viidud materjalide reevakuee-rumine Tallinnasse. Dokumentide operatiivtöös kasutamise eest vastu-tav M. Organov jõudis Tallinnasse praktiliselt koos rindega. Mõni päev pärast Tallinna vallutamist jagas ta juba korraldusi arhiivi reevakueeri-mise kohta.⁶⁷

25. novembril 1944 määrati Organov Eesti arhiivide osakonna üle-maks ja selles ametis püsis ta 1952. aasta märtsini. Saatuse irooniana tuli viimaks ka Organovil kanda vastutust Nõukogude tagalas toimunu eest ning talle esitati süüdistus dokumentide kaotamise eest 1941.–44. aastal, mil muu materjali seas läksid kaduma ka kommunistide protsessi doku-mendid.⁶⁸ Organovil oli ka varem olnud pahandusi, nii näiteks oli ta oma ankeedis maha vaikinud selle, et tema abikaasa oli sündinud Poolas ning naise vend oli 1918. aastal elama jäänud Riiga, mistõttu ta 1939. aastal jul-

⁶⁵ Nikitinski ja Resevi kirjavahetus, ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 7, l. 45–46.

⁶⁶ ENSV Julgeolekuministeeriumi 5. osakonna aruanne 1951. a jaanuarist veebruarini, ERAF, f. 131, n. 1, s. 219, l. 2–4.

⁶⁷ Organovi kiri Ada Piirakule 29. septembrist 1944, ERA, f. R2338, n. 1, s. 34, l. 95. Orga-novit kasutati 1945. a ka saksa rahvusest kodanike küüditamisoperatsiooni juhina Võru maakonnas. Vt selle kohta Aigi Rahi-Tamm, "Deportation und Verfolgung in Estland 1940–1953", *Vom Hitler-Stalin Pakt zu Stalins Tod*, ed. by Olaf Mertelsmann (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005), 211–237.

⁶⁸ M. Organovi isikutoimik, ERAF, f. 1SM, n. 2, s. 29041, l. 28.

geolekuorganitest vallandati. Aasta hiljem, ennistati ta tööle ning saadeti Eestisse.⁶⁹ 1952. aastal esitatud süüdistus teda arhiivide osakonna ülema ametisse enam ei jätnud. Kõigele vaatamata jäi ta aga kuni oma surmani 1971. aastal tööle Nõukogude Liidu siseministeeriumi asutustesse. Bernhard Veimer, kes 1952 parteist välja visati ja 1957 sinna tagasi võeti, töötas kuni 1960. aastate lõpuni Tallinnas õppejõu ja teadusadministraatorina. Veimer suri 1973. aastal.⁷⁰

Sõjajärgse perioodi töösuunad

“Poliitvärvingute” kartoteegi koostamine jätkus taas Tallinnas alates 1944. aasta oktoobrist. Järgneva kolme kuuga täienes kartoteek 3910 uue kaardiga.⁷¹ Põhirõhk kandus siis Saksa okupatsiooni aegsete asutuste fondide läbitöötamisele. Arhiivil tuli kiiresti koostada asutuste struktuur ning nende materjalide põhjal skeemid, et operatiivosakonna tšekistid saaksid saksa süsteemi kiiresti tundma õppida.⁷²

1944. aasta detsembris kogunesid arhiivide valitsuste ja osakondade juhatajad Moskvasse ühishõupidamisele, mille raames tegutses eraldi sektsioon arhiivimaterjalide operatiiv-tšekistlikus töös kasutamise küsimustes.⁷³ Organovit kohal ei viibinud, erinevalt tema Läti ja Leedu kolleegidest, kes kokkusaamisel ka sõna võtsid. Nõupidamine tegi kokkuvõtteid sõja ajal tehtust ja kinnitas edasised töö põhisuunad. Analüüsides sõja aegset tööd tõsteti eriti esile Ukraina,⁷⁴ Valgevene, Leningradi, Kurski ja Rostovi oblastite arhiivide tõhusat tegevust salajaste fondide läbitöötamisel ja “vaenulike elementide” arvele võtmisel.⁷⁵ Mis puutub Läti arhiivi osakonna evakueerimisse Nõukogude tagalasse ning sealset tegevust, mis toimus Fomini juhtimisel, kes oli määratud Läti arhiivi talituse ülema asetäitjaks,

⁶⁹ M. Organovi isikutoimik, ERAF, f. 1SM, n. 2, s. 29041, l. 29.

⁷⁰ Pirsko, “Eesti arhiivinduse sovetiseerimine”, 149.

⁷¹ Organovi aruanne ENSV Arhiivide osakonna töö kohta 1944. a oktoobrist detsembrini, ERA, f. R2338, n. 1, s. 42, l. 13.

⁷² Nimetatud töö toimus vastavalt SARK-RJRK (Riiklik Julgeoleku Rahvakomissariaat) käskkirjale nr 001222/00368, 2. oktoobrist 1944 “Operatiivtöös kasutatavate riiklike arhiivide salajaste fondide materjalidega töö parandamise kohta”.

⁷³ NSVL Arhiivide valitsuste ja osakondade juhatajate nõupidamise stenogramm, 11.–13. detsember 1944, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1697, l. 5–56.

⁷⁴ Sõja ajal oli Ukraina “poliitvärvingute” kartoteegis arvele võetud u 200 000 isikut. Samuti leidis arhiivimaterjal aktiivset kasutamist otsese sõjategevuse planeerimisel operatiivgruppide poolt, näiteks otsiti arhiivist välja materjal Lääne-Ukraina jõgede, sildade, raudteeühenduse jms kohta, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1697, l. 18–21.

⁷⁵ NSVL Arhiivide valitsuste ja osakondade juhatajate nõupidamise stenogramm, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1697, l. 13–14.

siis nende poolt läbitöötatud materjalide hulk oli Eesti osakonna omaga võrreldes kordi suurem, kuna neil töötas tagalas fonde läbi 14 inimest.⁷⁶ Leedust, erinevalt Eestist ja Lätist, dokumente Nõukogude tagalasse rinde kiire edasilikumise tõttu ära viia ei jõutud ning seepärast nende “poliitvärvingute” kartoteek täiendust ei saanud. Küll aga pälvis eraldi kiitust Leedu operatiivgruppide koosseisu arvatud ajaloolaste-arhivaaride kiire tegutsemine sakslastest mahajäänud materjalide kokku kogumisel ning nende aktiivsesse kasutusse toomisel. Eriti hinnatavaks pidasid tšekistid erinevaid nimekirju, nagu rahvuslikesse organisatsioonidesse kuulunud leedulaste nimekirjad, politsei, SS-üksuste ja *Gestapo* kaastööliste, vabatahtlikena Saksamaale siirdunud isikute ankeedid ja nimekirjad.⁷⁷ Olgu siinkohal lisatud, et 1944. aastal lülitati Nikitinski nõudel ka Eesti operatiivgruppidesse mõned arhiivitöötajad, et sel viisil tagada vaenlase poolt mahajäetud dokumentide kokku kogumine ja üle andmine arhiivide osakonnale.⁷⁸

Leedus oli Vilniusesse maha jäetud ka kartoteek u 50 000 isiku kohta, mis sisaldas andmeid Saksa okupatsiooniaegsetes institutsioonides, politseis ning Saksa armees teeninud leedulaste kohta.⁷⁹ Analoogne kartoteek oli sakslaste poolt maha jäetud ka Eestisse. Selles oli u 160 000 isikuloolist kaarti Saksa sõjaväes ja Omakaitstes teeninud, rindel hukkunud, haavata saanud, vangilangenud, teadmata kadunuks jäänud Eesti kodanike kohta. See materjal leidis kiiret ärakasutamist sõjajärgsete arreteerimiste käigus.

Moskva nõupidamisel, kus mitmeid arhiive kiideti saksa dokumentide operatiivse läbitöötamise eest, hoiatati arhiivitöötajaid ühtlasi nende dokumentide ja trükiste fetišeerimise eest, “need materjalid peavad meid huvitama ainult operatiiv-tšekistlikel eesmärkidel, kuid meie ajalugu me nende materjalide põhjal uurima ei hakka”, seepärast tuleb neis dokumentides selgus luua ja mitte “risustada meie arhiive fašistide valedega”.⁸⁰ Samas tuli mitmetel arhiividel kiidusõnade asemel ka karmi kriitikat kuulda. Rahul ei olnud näiteks Stalingradi oblasti osakonnaga, kus töö salajaste fondidega ei olnud 1944. aasta sügiseks veel taastunud. Samuti jättis soovida paljude

⁷⁶ Nikitinski kiri NSVL siseasjade rahvakomissari asetäitjale S. Krugloville 18. aprillist 1942, GARF, f. R5325, n. 10, s. 747, l. 6–10.

⁷⁷ Ülevaade arhiivide salajaste fondide osakonna tööst 1944. a esimesel poolaastal, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1700, l. 64–64p.

⁷⁸ Nikitinski ja Resevi kirjavahetus, ERAF, f. 17/1, n. 1, s. 7, l. 36–37.

⁷⁹ Ülevaade arhiivide salajaste fondide osakonna tööst 1944. a esimesel poolaastal, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1700, l. 64p.

⁸⁰ NSVL Arhiivide valitsuste ja osakondade juhatajate nõupidamise stenogramm, 11.–13. detsember 1944, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1697, l. 11.

osakondade töökvaliteet, kus oli see liialt aeglane, sest “materjalide uurimisel mindi liiga süvitsi”, kus jälle oli kartoteeki kantud ka sakslaste juures töötanud koristajad, kingsepad, portjeed jt, nagu näiteks Moldaavias.⁸¹

Esimeste sõjajärgsete aastate töö põhisuunaks kujunes Saksa okupatsiooniaegsete dokumentide kiire läbitöötamine ning nende põhjal vastavate nimekirjade koostamine, mis operatiivorganite poolt läbi vaadati ja vastavalt vajadusele kasutusele võeti. Samuti tuli arhiivil õigeaegselt vastata vastuluure-, julgeoleku- ja parteiorganite järelepärimistele ning abistada neid asutustest, organisatsioonidest ülevaadete koostamisega. Teistele eeskujuks seatud Ukraina arhiivide osakond paistis silma ka viimati mainitud tegevuse poolest. Nende koostatud Lääne-Ukrainas tegutsenud “ukraina-saksa natsionalistide” tegevuse kirjeldus (aastatest 1941–44) kinnitati Ukraina siseasjade rahvakomissari poolt ja saadeti laiali kõigile Ukraina SARK-i ning RJRK organitele.⁸² Arhiividokumentidele tuginedes likvideeriti näiteks Harkovi vaimulike ja ülikooli professorite osalusel loodud põrandaalne organisatsioon, kõiki neid süüdistati kodumaa reetmises.⁸³

Operatiiv-tšekistlikest eesmärkidest lähtuvalt tunti kõige enam huvi selliste materjalide vastu nagu *Gestapo*, sõjaväe komandantuur, SS-üksused, abipolitsei, *Gestapo* koolid, linna- ja maa omavalitusasutused, ajalehtede toimetused, rahvuslikud jpt organisatsioonid, administratiiv- ja karistusasutused, mis moodustati Saksa okupatsioonivõimude poolt.⁸⁴ Parima ülevaate operatiiv-tšekistliku sisuga materjalidest ning neist isikukategooriatest, kelle kohta koguti Eestis kompromiteerivaid andmeid, saab 1947. aastal ilmunud teatmikust, mis oli ette nähtud vaid ametkondlikuks kasutamiseks.⁸⁵ Teatmiku on lähemalt tutvustatud juba eelpoolmainitud M. Lääne ja V. Ohmanni ühisartiklis, samas on avaldatud ka nende 44 isikukategooria nimekiri, kes olid sel hetkel lülitatud “poliitvärvingute” kartoteeki ning keda tuli lugeda kompromiteeritud isikuteks.⁸⁶ Nende isikute tuumiku moodustasid Omakaitse liikmed, politsei- ja armeeteenistuses

⁸¹ GARF, f. R5325, n. 10, s. 1697, l. 13–14p. Sarnane tendents avaldus ka Eestis, kus arvele võeti okupatsiooniaegsete restoranide ja sööklate teenistujaid. Pirsko, “Juurdepääsupiirangud”, 88.

⁸² Ülevaade arhiivide salajaste fondide osakonna tööst 1944. a esimesel poolaastal, GARF, f. R5325, n. 10, s. 1700. l. 66.

⁸³ Samas, l. 68p.

⁸⁴ Samas, l. 63p.

⁸⁵ *Spravochnik. O dokumental'nykh materialakh, imeyushchikh operativno-chekistskoe znachenie, nakhodyashchikhsya na khranenii v Tsentral'nom Gosudarstvennom Arkhive Èstonskoï SSR i ego filiale* (Tallin, 1947).

⁸⁶ Lääne, Ohmann, “Kuidas komprat koguti”, 87–88. 1945. a kartoteegis arvelevõetud isikukategooriate kohta vt ka Pirsko, “Juurdepääsupiirangud”, 88.

olnud isikud, erineva taseme ametnikud, armee vabatahtlikud, desertöörid, põgenikud, erinevate organisatsioonide liikmed jne.

“Poliitvärvingute” kartoteegi isikukategooriate põhine jaotus, mis aastatega aina pikemaks venis, asendati operatiivarvestuse eesmärgil hiljem ülevaatlikuma jaotusskeemiga. Julgeolekusüsteemis grupeeriti isikud 12-sse suuremasse alajaotusse, mis omakorda lahkenesid teatud tunnuste, sh ka rahvuse alusel. Alljärgnev “poliitvärvingute” jaotus pärineb 1952. aastast.⁸⁷

- I Välisriikide agendid või selles kahtlustatavad (võeti arvele riikide kaupa).
- II Fašistlike politsei- ja karistusorganitega, vastuluurega seotud isikud.
- III Välisriikide Nõukogude-vastastes organisatsioonides osalejad (võeti arvele rahvuste kaupa).
- IV Nõukogudevastaste kodanlik-natsionalistlike parteide, organisatsioonide, gruppide liikmed rahvuste kaupa:
 1. ukrainlased
 2. valgevenelased
 3. leedulased
 4. lätlased
 5. eestlased
 6. grusiinlased
 7. armeenlased
 8. pantürkistid
 9. panislamistid
 10. juudid
 11. teised rahvused
- V Trotskistide, menševike, esseeride, anarhistide organisatsioonidesse ja gruppidesse kuulunud isikud.
- VI Kodanlik-demokraatliku suunilusega organisatsioonidesse ja gruppidesse kuulunud isikud.
- VII Isikud, keda kahtlustatakse terroristlikes kavatsustes (üleliidulise või kohaliku ulatusega).
- VIII Järgmistes kuritegudes süüdistatavad isikud:
 - diversioon, kahjurlus, sabotaaž;
 - vastuhakk ja poliitbanditism;
 - kodumaa reetmine (üleminek vaenlase poolele, põgenemine kodumaalt, keeldumine kodumaale tagasi pöördumisest, koostöö saksa okupantidega);
 - reeturlikud kavatsused.
- IX Nõukogudevastases agitatsioonis (lendlehtede ja anonüümsete dokumentide valmistamine ja levitamine jms) kahtlustatavad isikud.
- X Nõukogudevastases tegevuses süüdistatavad vaimulikud, kirikutegelased, sektandid.

⁸⁷ ENSV Julgeolekuministeeriumi “A osakonna ringkiri “poliitvärvingute” loeteluga, 15. veebruar 1952, ERAF, f. 131, n. 1, s. 248, 1. kd, l. 1–3.

- XI Isikud, keda süüdistatakse riiklikes kuritegudes (märkida millistes).
 XII Välismaa ja endiste kodanlike riikide nagu Poola, Rumeenia, Leedu, Läti, Eesti jt luure agentuuri kuulunud isikud.

Mõningaid näiteid kartoteegi andmete kasutamisest

“Poliitvärvingute” kartoteeki kuhjatud andmete hulk on tohutu ja oma sisult väga varieeruv nii Eestis kui Nõukogude Liidus tervikuna. Isikuandmete väljasõelumine toimus erinevatest korraldustest, üleliidulistest aga ka kohalike asutuste ning isikute huvidest lähtuvalt. Näib, et kui paaril esimesel sõjajärgsel aastal oli rõhk rohkem fondide süstemaatilisel läbivaatamisel, siis alates 1947. aastast näitas üha hoogustuvat tendentsi erinevate päringute esitamine ning neile vastamine.

1945. aastal võeti kartoteegis arvele 45 376 isikut 36 poliitvärvingu lõikes.⁸⁸ Kõige enam oli nende hulgas kaarte järgmiste kategooriate kohta: julgeolekupolitsei töötajad (14 045 kaarti), Eesti SS-leegioni vabatahtlikud (6087), sakslaste poolt arreteeritud Nõukogude kodanikud (4988), Saksa armee juhtiv koosseis (2803), Nõukogude sõjavangid (2700), Eestist põgenenud isikud (2257), Omakaitse liikmed (2054) jne. Järgmisel, 1946. aastal küündis arvele võetud kategooriate arv 40-ni, kuid isikute lõikes jäi see arv mõneti väiksemaks (39 468).⁸⁹ Esireas olid Eesti SS-leegionis teeninud (14 137 kaarti), Saksa armeeaga liitunud vabatahtlikud (7050), Omakaitse liikmed (3536), politsei töötajad (1397) jne. Nende arvude puhul tuleb arvestada, et sama isiku kohta tekkis kartoteeki mitu kaarti, leitud infot ei kantud mitte ühe kaardi peale kokku, vaid iga kord koostati uus kaart.

Rohkearvuliste isikukategooriate kõrval leidis ka tunduvalt väiksemaid gruppe, millest nii mõnigi eraldi tähelepanu vääriks, seda eriti võrdluses samal ajal toimunud arreteerimiste statistika ning vahistatute koosseisu analüüsiga. Kuid nende erinevate andmestike võrdlus jääb juba järgmiste uurimuste kanda.

Teema näitlikustamiseks teen siiski sissepõike, kirjeldades lühidalt üht neist väiksematest kategooriatest, kelleks on Saksa okupatsiooni aegsed ajalehtede toimetajad. Ka mitmed üleliidulised aruanded toonitavad ajalehtede toimetuse fondi operatiiv-tšekistlikku tähtsust. 1945. aastal koostati Eestis

⁸⁸ Tabel 1945. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 59, l. 44–47.

⁸⁹ Tabel 1946. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 78, l. 68–71.

235 kaarti ajalehe toimetajate ja lehtedele kaastööd teinud autorite kohta.⁹⁰ Ajalehe Postimees toimetuse fond töötati läbi peamiselt 1945. ja 1948. aastal, mil koguti infot Nõukogude-vaenulike kirjutiste autorite kohta. Need artiklid puudutasid erinevaid teemasid, alates otsese sõjategevuse kirjeldustest, mobilisatsioonidest, leegionide moodustamisest kuni rohkete meenutuste ja mälestusteni esimesest nõukogude aastast, usu-, sõna-, trükivabaduse piiramisest ja igapäevaelust, milles Nõukogude-vastaste väljendite pealt kokku ei hoitud. Postimehe autorite osas teostatud piiratud mahus analüüs näitab, et üsna paljud krõbedate ütlemiste poolest tuntud kirjamehed nagu Karl Eerme, Valter Niilus, Arvo Mägi oleks tõenäoliselt sattunud arreteeritute sekka, kui nad poleks Eestist põgenenud. Aastatel 1944–50 vahistati mitmed ajakirjanikud ja Postimehele kaastööd teinud autorid (nt Paul Ambur, Julius Erikson, Villem Luhasoo jt), keda süüdistati Nõukogude-vastases propagandas, milleks Postimehes ilmunud artiklid piisavalt alust andsid.⁹¹

Aastatega üha kasvava “poliitvärvingute” kartoteegi isikukategooriate arvu kõrval on märkimisväärne ka arhiivile esitatavate päringute sagemine, mis tipnes 1950. aastaga, mil päringuid esitati 47 546 isiku kohta.⁹² Aastate lõikes on arvud järgmised: 1946. aastal oli päringuid 17 107⁹³, 1947. aastal 27 677⁹⁴, 1948. aastal 43 160⁹⁵ ja 1949. aastal 40 253 isiku kohta.⁹⁶ Alates 1951. aastast hakkasid need näitajad kahanema. Kindlasti tuleb siinkohal arvestada ka seda, et mitte kõik päringud ei saanud jaatavat vastust, st et mitte kõigi järelepäritavate kohta ei leidunud kompromiteerivaid andmeid. Nii näiteks on NSVL Siseministeeriumi Arhiivide Peavalitsuse ülema Stõrovi kirjas Eesti NSV siseminister Resevile, mis analüüsib Eesti arhiivide tööd 1950. aastal, viidatud ka sellele, et andmeid leiti vaid 36 prot-

⁹⁰ Tabel 1945. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 59, l. 45.

⁹¹ Vt teema kohta lähemalt Katrin Kupar, *Saksa okupatsiooniaegne Postimees 1942–1944 nõukogude kompromiteeriva andmekogu allikana*, bakalaureusetöö, juh. Aigi Rahi-Tamm (Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, 2008, käsikiri arhiivinduse õppetoolis).

⁹² Pirsko, “Juurdepäasupiirangud”, 89.

⁹³ Tabel 1946. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 78, l. 76.

⁹⁴ Tabel 1947. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 91, l. 76.

⁹⁵ Tabel 1948. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 103, l. 68.

⁹⁶ Tabel 1949. a dokumentide põhjal arvele võetud isikute kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 116. l. 94.

sendi osas esitatud päringutest.⁹⁷ Ja kuigi eelpoolnimetatud arvud näivad meile Eesti rahvaarvu silmas pidades piisavalt suured, tehti Moskva poolt pidevalt etteheited fondide liigaeglase läbitöötamise osas. Näiteks suudeti salajastest materjalidest 1949. aasta esimese poolaastaga läbi vaadata vaid 33 protsenti lubatud aasta normist.⁹⁸ Sarnaseid puudusi tuli ette hiljemgi. Pole siis imestada, et mingil ajahetkel on kaarte aidanud koostada ka arhiivijuht Organov, töötades läbi Eesti SS-diviisi materjale.

Kompromiteerivate arhiivimaterjalide kasutamine on kahtlemata omaette teema. Operatiiv-tšekistlikel eesmärkidel välja otsitud andmeid on kasutatud inimeste vahistamiseks, neile süüdistuste esitamisel. Arreteeritud isikutoimikutest on tõenditena leitavad arhiivi poolsed vastused esitatud päringutele, samuti võib toimikutest leida mitmeid “orienteeruda” aitavaid ülevaateid organisatsioonide kohta, mis uurijaile ilmselt tundmatuina näisid (nt Kaitseliit, erinevad üliõpilasorganisatsioonid,⁹⁹ Eesti Rahva Ühisabi jpt).¹⁰⁰

Juba 1940. aastal seati nõukoguliku uuendusena töökoha saamisel sisse isikuankeetide täitmise nõue. Ankeedis tuli vastata paljudele küsimustele nii enda kui oma lähisugulaste varasema elu- ja teenistuskäigu kohta.¹⁰¹ Ilmselt üritati neis kompromiteerivatena näivaid fakte maha vaikida. Kui sõja eel oli “poliitilise mineviku” kontrollimine kohati üsna aeganõudev või tulutu, siis sõjajärgsel ajal, mil andmeid kontrollivate asutuste kättes olevad isikuandmekartoteegid päev-päevalt aina täienesid, muutus “tundlike” andmete salgamine järjest keerulisemaks.

⁹⁷ Arhiivide Peavalitsuse ülema V. Stõrovi kiri siseminister Resevile 3. veebruarist 1951, ERA, f. R2338, n. 1, s. 141, l. 3.

⁹⁸ Arhiivide Peavalitsuse kiri Organovile 19. augustist 1949, ERA, f. R2338, n. 1, s. 116, l. 43.

⁹⁹ Huvi kasv üliõpilasorganisatsioonide vastu on ära tuntav 1950. aastate alguses, mil kartoteeki on kantud erinevate seltside ja korporatsioonide liikmed. 1950. a algul kontrollis ENSV julgeolek ka Tartu Riikliku Ülikooli “risustatud Nõukogude-vaenuliku elemendi” poolt. 1950. a mais töötas ülikoolis 378 pedagoogi ja 255 administratiiv- ja teenindavat töötajat, ülikoolis õppis 2894 tudengit. Neist 524 isikut, kellest 305 olid tudengid, võis nimetada “Nõukogude-vastaseks elemendiks”, ERAF, f. 131, n. 1, s. 202, l. 763–785. Vt ka Tõnu Tannberg, “Tartu Riiklik Ülikool pärast 1950. aasta märtsipleenumit: julgeolekuorganite sissevaade”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 33 (2004), 115–131. Artikli lisa loetleb arvele võetud “elemendi” värvingute kaupa.

¹⁰⁰ Näiteks koostati 1945. a tegevuse ülevaated Omakaitse, Eesti SS Leegioni Sõbrad, Eesti Rahva Ühisabi, major Hirvlaane pataljoni, Erna grupi, 1918–20 Petrogradis tegutsenud Eesti opteerimiskomisjoni kohta, ERA, f. R2338, n. 1, s. 59. l. 56.

¹⁰¹ Arhiivide talituse 1941. a tööplaanis, mis nägi ette Kaitseliidu fondi kiire läbitöötamise ja u 60 000 liikmeskonna kartoteeki kandmise, on rõhutatud ka kaadri kontrollimise vajadusest tulenevat suur huvi Kaitseliidu materjalide vastu. ERA, f. R1490, n. 1s, s. 1, l. 2.

“Poliitilise usaldatavuse” kontrolli pidid läbi tegema paljude eluvaldkondade esindajad. Et koolides tehtav töö oleks ideoloogiliselt korrektne, uuriti hoolikalt õpetajaskonna ankeete ja tausta. Õpetaja ei tohtinud varasemalt kuuluda sellistesse poliitilistesse organisatsioonidesse nagu Kaitseliit, Naiskodukaitse, Isamaaliit, Vabadussõjalaste Liit, Omakaitse, Eesti Vabariigi aegsed parteid. Samuti jälgiti, et tegu poleks endiste ettevõtete omanike, kaupmeeste, kulakutega või nende lähedaste sugulastega. Ühtaegu tuli kontrollida õpetajate kuuluvust Saksa armeesse ning nende tegevust sõja ajal, kusjuures erialane töötamine kooli direktorina või õppeala juhatajana tähendas töötamist juhtival kohal, millega nõukogude ajal kaasnes ametist vabastamine. 1947. aastal, mil Eesti koolides töötas 6654 õpetajat, tunti ENSV Haridusministeeriumis rõõmu sellest, et tänu “õpetajaskonnas läbiviidud hulgalisele puhastusele” on enamuse, 5818 õpetaja puhul tegu “täisväärtuslike õpetajatega, keda ei ole kammitsana takistamas omaaegsete rühmituste järelmõjud”. Kuid vabaneda tuli veel 836-st endisest kaitseliitlasest, isamaaliitlasest, omakaitselasest, erinevate parteide ja organisatsioonide liikmetest. Senistele kogemustele tuginevalt oldi nende arvude suhtes siiski mõneti kahtlevad, kuna õpetajate ankeetidest tuvastati sageli mitmeid “juhtumeid, kus maha oli salatud üks või teine fakt, samuti esines ulatuslikumaid ankeedi võltsimisi”, seda eriti Tartumaal.¹⁰²

Tundub, et Tartumaa elanikega on rohkem probleeme olnud, mis on andnud põhjust selle piirkonna materjalide tihedama läbivaatuse alla võtmiseks. Nii on aastatel 1947–48 Tartu elanike kohta andmeid otsitud kohati üsna kummalistest fondidest. Lisaks Saksa okupatsiooni aegse maksuameti ja kohtu materjalidele on läbi vaadatud Tartu linna kütusega varustamise jaoskonna, Tartu linna koolide valitsuse ning liiklus- ja transpordiosakonna dokumente. 1948. aastast kandus põhirõhk enam Eesti piirialade Võru-, Valga-, Ida-Virumaa fondide läbitöötamisele. Antud piirkonnad jäävad silma sõjajärgse vastupanu aktiivsuse poolest, kas sellel on ka seos

¹⁰² ERA, f. R14, n. 3, s. 258, l. 157–158. Haridusministeeriumi Kaadrite Osakonna aruanne 1947. a arvuliste andmete ja kaadri üldise seisu kohta. Ka pärast 1949. aasta “puhastusi”, mil töölt kõrvaldati 439 “poliitiliselt sobimatut” õpetajat ning üle 150 õpetaja küüditati või arreteeriti, oli 1950. a 1. jaanuari seisuga koolides jätkuvalt 695 õpetajat, kes olid kuulunud “kodanlik-natsionalistlikkesse organisatsioonidesse ja okupatsiooniaegsetesse üksustesse”, õpetajaskonna “ebasobivama osa väljaselgitamine jätkus”. Samas tõdeti, et kuna nende praegune töö on tunnustatud rahuldavaks, on neil võimaldatud edasi töötada. Üksikud neist kompromiteeritud isikutest kuulusid ka partei ridadesse, olid komnoored või võtnud osa Suurest Isamaasõjast, ERA, f. R14, n. 3, s. 568. l. 168, 186–187. Karotamme arvamus (27.1.1950) kohaselt tulnuks koolid ja haridusasutused neist “kahtlastest tüüpidest” otsustavalt puhastada, ERAF, f. 131, n. 1, s. 202, l. 14.

nimetatud maakondade materjalide intensiivsema läbitöötamisega, on hetkel raske vastata.

Mõistmaks 1940.–50. aastatel valitsenud olusid, olgu siinkohal ära toodud veel üks näide. 1950. aasta oktoobrirevolutsiooni aastapäeva pidustuste raames organiseeris Ametiühingute Keskliit ekskursiooni Moskvasse ja Leningradi. Mõlema reisigrupi liikmed läbisid julgeoleku poolse kontrolli, mille tulemusel selgus, et 125-st ekskursioonile sõita soovinud isikust, kelleks olid peamiselt töölisel, leiti 11 kohta kompromiteerivaid andmeid. Nende hulgas olid Suure Isamaasõja läbi teinud Tallinna leivakombinaadi tööline Anovitš, kelle puhul oli tegu “kodanliku Eesti” Kaitseliidu liikmega; raamatupidaja Erala oli koos isaga teeninud Omakaitset; Pärnumaa artelitööline Vakkermann oli Eesti Vabariigi ajal kaupmees; artelli Flora tööline Simmul oli kapitalist, kes oli omanud kahte kolmekorruselist ja üht viiekorruselist maja, kahte talu, hulgaliselt maad ja metsatöötlemistehast koos autotranspordiga, lisaks oli tegu “vapsiga” ning “K. Pätsi kaasvõitleja endise riigitegelase Karl Eenpalu lähedase sõbraga”! Nende 11 isiku Eestist väljasõitu ei pidanud julgeolekuministerium kuidagi soovitavaks ning nad kästi ekskursioonile sõitjate hulgast välja arvata.¹⁰³

Lõpetuseks

“Poliitvärvingute” kartoteeki kasutati erineva isikuloolise info kogumisel, kõikvõimalike ankeetide ning andmete kontrollimisel, seda nii “võõra elemendi” kui oma parteikaaslaste puhul. Kompromiteerivate andmete ilmumine ei pruukinud alati päädida arreteerimise või vallandamisega, olukorrast sõltuvalt võidi andmeid ära kasutada sobiva mõjutusvahendina või mõnel muul viisil.

Kartoteegi puhul on eristatavad mitmed etapid, aktiivsemad perioodid, mil andmete kogumine oli eriti massiline. Samuti on nähtavad isikute kategooriad, kelle vastu mingil hetkel kõrgendatud huvi tunti. Kahtlemata olid need tempod ja sihtgrupid dikteeritud muudest instantsidest ning vajadustest lähtuvalt. Arhiivid olid rakendatud “rahvavaenlaste” kindlakstegemise süsteemi, mis sundis neid töötama samas rütmis Nõukogude julgeolekuorganitega.¹⁰⁴ Lisaks arhiivikartoteekidele oli Nõukogude Liidu julgeolekuorganites kasutusel veel ridamisi teisi andmekogusid. Stalinist-

¹⁰³ ENSV julgeolekuminister Moskalenko eriteade EK(b)P Keskkomiteele 26. oktoobrist 1950, ERAF, f. 131, n. 1, s. 202, l. 803–806.

¹⁰⁴ Pirsko, “Juurdepäsupiirangud”, 101.

likus impeeriumis toimus pidev “rahvavaenlaste” väljaselgitamine ja arvelevõtt, mis taotles ühiskonnas totaalse kontrolli kehtestamist.

Üleliidulise “poliitvärvingute” kartoteegi koostamine seiskus 1950. aasta keskel, umbes siis kui lõppes isikute massiline represseerimine. Vene ajaloolase Olga Kopõlova andmetel lõpetati selle erikartoteegi koostamine 1956. aasta lõpus. 1960. aastatel viidi kartoteek Moskva arhiivist üle Sibirisse, Jalutarovskisse, kus see praeguseks on osaliselt hävinud ja selle kasutamine on raskendatud.¹⁰⁵

Andmed üleliidulise “poliitvärvingute” kartoteegi mahu osas on vastakad – pakutud on isegi kuni 10 miljonit kaarti. Kui arvestada, et ainuüksi Eestis koostati mitusada tuhat kaarti, polegi ehk tegu paisutatud suurusjärguga. Kartoteegi koostamise järgselt küsiti kohalikelt arhiividelt, kas nad sooviksid neid materjale oma arhiivi tagasi saada. Enamus arhiividest vastasid eitavalt, sh Ukraina, Valgevene, Leedu arhiivid. Samas Läti ja Moldova arhiivid olid seisukohal, et erikartoteegi võiks neile tagasi saata.¹⁰⁶ Eesti arhiivi seisukoht antud küsimuses ei ole teada, kuid ilmselt puudus tagasinõutamiseks vajadus, sest kaardid, mille alusel Moskva värvingute kaupa teatmik-nimekirju koostati, olid korralikult talletatud ja need on tänaseni arhiivioiendite koostamisel kasutatavad.

Tänapäeval moodustab “poliitvärvingute” kartoteek vaid ühe osa Riigiarhiivi isikuandmete kartoteegist (üle 800 000 kaardi). Samasse kartoteeki on lülitatud Poliitilise politsei kartoteek (u 200 000 kaarti), Julgeolekupolitsei kartoteek (arvud kõiguvad, u 130 kuni 160 tuhat kaarti). Kartoteegi täiendamine jätkus kuni 1980. aastateni, kuid seda juba teistest lähteülesannetest tulenevalt. Operatiivküsimustele vastamine jätkus ka hiljem, nii näiteks vastati 1958. aastal 8351 päringule 21 879 isiku kohta, andmeid leiti 15 764 isiku osas.¹⁰⁷ Fonde on periooditi põhjalikumalt läbi vaadatud järgnevatelgi aastatel, näiteks 1962–65 tegeldi Eesti Julgeolekupolitsei, Omakaitse, erinevate vangimajade, Kaitseliidu materjalidega. Siin on kindlasti seos andmete kogumisega Eestis toime pandud sõjakuuritegude kohta, samas küsimuses osutati kaasabi ka Saksa Liitvabariigi prokuratuurile.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Kopõlova, “V poiskakh “spetskartoteki””, 31–37.

¹⁰⁶ Samas, 34–36.

¹⁰⁷ ORKA aruanne 1958. a töö tulemuste kohta, ERA, f. R2338, n. 3, s. 3, l. 7.

¹⁰⁸ ERAF, f. 133, n. 1. s. 1. Säilik sisaldab andmeid ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee uurimisosakonna poolt kogutud materjalidest Saksa okupatsiooni aegsete sõjakurjategijate kohta ning kirjavahetust NSV Liidu erinevate arhiividega ning NSVL Riikliku Julgeoleku Komitee uurimisosakonnaga.

Nõukogude arhiivisüsteemi “operatiiv-tšekistlik” pale, mis saavutas oma “täiuse” sõjajärgsetel aastatel, hakkas muutuma 1950. aastate teisest poolest, mil arhiivide koormus julgeoleku- ja parteiorganite teenindamisel vähenema hakkas.¹⁰⁹ Sellest aga päris vabaks ei antud arhiivisüsteemi Nõukogude ajal kunagi.

ABSTRACT: Archives in the service of repression: Soviet Estonia's card catalog index of “political colorings” 1940–1956

The sovietization of Estonia, which began in June 1940, did not leave the national archives untouched. They were subordinated to the People's Commissariat of Internal Affairs (NKVD) with the newly created “Archives Department” and placed under the direction of Bernhard Veimer. As with other important state institutions, archival direction was subordinated to a USSR representative from Moscow. Mikhail Organov was named Veimer's deputy and transferred to Tallinn.

On September 4th 1940, all documentary archival materials were declared the property of the state. Archival materials bearing upon state affairs and belonging to institutions and organizations, whether active or disbanded, were to be nationalized and confiscated. Much of this material was placed in a special “secret section” of the State Central Archives, which turned out to be one of the most important archival sections during the first years of Sovietization. At the same time, the accumulated materials were hurriedly worked through and used to launch accusations of “anti-Soviet activities” and to carry out repressions.

The confluence of many different factors established the Soviet order and contributed to its social-political formation in Estonia. Archives made their own special “contribution”, as the documentary evidence they contained served to help identify “hostile elements” in society. The period between the 1940s and the late 1950s was one of the darkest episodes in Estonian archival work. During this period, purely ideological considerations ruled the archive. For Moscow the value of archives was precisely in the compromising information they contained, which could be used in

¹⁰⁹ Tannberg, “Juurdepääsupiirangutest NSV Liidus ja Venemaal”, 109.

the work of Soviet operatives-chekists. This article describes how these archives were turned into tools of the NKVD and used systematically by security and party agents.

In 1939 the Headquarters of the NKVD Archives established a card catalog index for pan-Soviet “counterrevolutionary and anti-soviet elements”, also known as “political colorings”. A year later this was broadened to encompass the archives in Western Ukraine and Belarus, Moldova, Karelia, Latvia, Lithuania and Estonia. The card catalogue index of “political colorings” was to register categories of “counterrevolutionary” persons, about whom data was clarified in the course of systematically working through its collections. In 1940–41 the Soviet Union saw the main threat to its power in the leaders and active members of disbanded parties and organizations like “Kaitseliit” (Defence League), “Isamaaliit” (Fatherland Party), “Vaps” (“Veterans of the War of Independence”) among others. Also subject to special attention were the police files of the former Estonian Republic, including both the material it had stored on its own employees and the material it had collected on its subjects of investigation. A separate category includes those who served in Russia’s White Army during the Civil War.

With the outbreak of the War, the most important collections were evacuated to Kirov in the Soviet hinterland, where the compilation of the card catalog index and its use by archivists to assist Soviet officials continued. In September 1944, materials were returned from Kirov to Tallinn. In the post-war period the main emphasis was on working through the collections of organizations active during the German occupation. The archive needed to establish the structure of German organizations and, on the basis of their documentation, develop an approach to acquainting their operatives with the German system.

In order to expedite the work of operatives, the main divisions of the Soviet card catalogue index of “political colorings” (in 1939 there were 27 categories which multiplied over the years) was replaced by a more comprehensive system of classification. The Soviet security system divided people into 12 subgroups, who in turn were subdivided according to various criteria, including nationality. The gathering of material for the card catalog index ended in the mid-1950s, along with massive Soviet repressions. Today, the card catalog index of “political colorings” forms only one part of the State Archive’s personal files, which contains over 800,000 files. These personal files include documentation from other periods and

organizations including the Estonian Republic's Political Police files and the German Security Police files among others.

The information contained in the card catalog index of "political colorings" is immense (keeping in mind that Estonia has a population of barely one million) and its content is very diverse in Estonia as in the Soviet Union as a whole. The drive to collect personal data came from several different sources, including All-Union Soviet organizations and individuals, as well as local ones. In addition to its multiple personal categories, the card catalog contains many smaller groupings. This material requires separate analysis, especially a comparison of the statistics of arrests that took place at the same time. The comparison of these various sources of information remains a subject for future studies.

Operatives-checkists used archival documents for apprehending people and bringing charges against them. This was done both to the "foreign element" as well as one's own party comrades. Representatives from many different walks of life had to pass the test of "political trustworthiness". Compromising data did not always end in arrest or in dismissal from work. In some situations, this information was used instead to apply pressure and influence behavior. If, before the War, tending to one's "political past" was already a relatively time-consuming endeavor, then in the post-war period, when the documentary materials at the disposal of the Soviet state grew day by day, the possibility of hiding or disavowing compromising facts about oneself became nearly impossible.

The files of the card catalog reveal fluctuations in emphasis; terms and categories that in one period seemed nearly invisible in others acquired heightened interest. Tempos and targets in the use of archives were dictated by factors stemming from Soviet politics and society at large. The archives were an important source in finding and labelling "enemies of the people", which obliged them to keep pace with Soviet security aims and activities. The use of archives in serving security- and party operatives began to decline in the second half of the 1950s, but the Soviet archival system never entirely broke free from serving the interests of state security.

AIGI RAHI-TAMM (b. 1965) is Senior Researcher in Archival Studies, University of Tartu.